С. Є. Панцьо, професор, м. Тернопіль,
Н. І. Лісняк, доцент, м. Київ

УДК 81'367.4
ББК 83.3 (4 Укр)

Мовні особливості назв осіб у поемах Т. Шевченка «Катерина» і «Гайдамаки»

У статті здійснюється лінгвістичний аналіз мовних одиниць на означення назв осіб. Виокремлюються лексико-семантичні групи цих назв і розглядається їх емоційне забарвлення, звертається увага на позитивно оцінні та негативно оцінні лексеми, виявлені у поемах Т. Шевченка «Катерина» і «Гайдамаки».

Ключові слова: конотація, лексико-семантична група (ЛСГ), назви осіб, позитивно оцінні і негативно оцінні лексеми.

В статье осуществляется лингвистический анализ языковых единиц, обозначающих названия лиц. Выделены лексико-семантические группы этих названий, рассматривается их эмоциональная окраска, обращено внимание на положительную оценность и на отрицательную оценность лексики, найденной в поэмах Т. Шевченко «Катерина» и «Гайдамаки».

Ключевые слова: коннотация, лексико-семантическая группа (ЛСГ), названия лиц, положительно оценочные и отрицательно оценочные лексемы.

Linguistic analysis of language units to denote the names of individuals is done in the article. Lexical and syntactic group of names and their emotional course are distinguished, draws attention to the positive and negative evaluative words found in the poems of Taras Shevchenko "Kateryna" and "Haydamaky".

Key words: connotation, lexical-semantic group (LSG), the names of persons, positive and negative evaluative words.

Важливість літературної спадщини Тараса Шевченка та необхідність її вивчення залишається актуальною. Т. Шевченко як основоположник української літературної мови привертав і привертає увагу мовознавців. Попри значну літературну цінність, його твори мають і мовознавчу вартісність.

Постановка наукової проблеми. У різний час і в різних розвідках дослідники поетичної мови Тараса Шевченка описали

вживання старослов'янізмів (Л. Мацько), побутування крилатих висловів (Т. Черторизька, В. Калашник), народне джерело мови (В. Русанівський), власні назви у творах Кобзаря (І. Желєзняк, Л. Масенко та ін.) *[Культура слова 1989]*. Індивідуально-авторські особливості функціонування лексеми *слово* простежує С. Єрмоленко в одному з параграфів праці «Мова і мовознавчий світогляд» *[Єрмоленко 2007: 279-291]*.

Як відомо, Тарас Шевченко досконало знав рідну українську мову і був закоханий у неї. Поціновувачі художньої мови Кобзаря зазначають, що поет умів розумно, цілеспрямовано й естетично нею користуватися, усвідомлював «важливе суспільне значення натхненного поетичного слова, величезну силу його впливу на людину» *[Культура слова 1989: 12]*.

У художній мові Тараса Шевченка знаходимо чимало звертань до слова, прагнень до його сили («*Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям серце розтопило І на Україні понеслось, І на Україні святилось Те слово*»).

Мова поета, відшліфована образна форма слова – це філософія його життя, це те, через що Кобзар передає думки і почуття, заклики і прохання, стає пророком. Мовознавець С. Єрмоленко зазначає, що «Шевченкові боліла, пекла думка про забуте тихосумне слово, хоч сам він ніколи не забував і виводив рідну думу, пісню на світові обшири загальнолюдської культури» *[Єрмоленко 2007: 287]*.

Словник мови творів Т. Шевченка доволі багатий, різноманітний, у ньому чимало крилатих висловів, про які пише мовознавець В. Калашник, що «поетичне слово Тараса Шевченка багате на філософські узагальнення, втілені у лаконічну форму образних висловів» *[Культура слова 1989: 14]*. Кожне слово поетичної мови Кобзаря має певну вагу: чи то є конкретним виражальним засобом (епітети, символи, порівняння тощо), чи то вказує на простір і час, чи то прямо або опосередковано називає особу. В усьому цьому міститься «художня правда, глибока емоційність та істинний драматизм» *[Культура слова 1989: 36]*. Вивчаючи поетичну мову Тараса Шевченка, мовознавець Л. Масенко пише, що «у засобах і прийомах поетизації мови Т. Шевченко на ціле століття випередив свої сучасників» *[Культура слова 1989: 57]*.

Значна роль в організації поетичного тексту Т. Шевченка належить назвам осіб. Антропонімію художньої мови Кобзаря аналізували відомі ономасти П. Чучка, Л. Масенко.

Об'єктом нашої розвідки стали назви осіб у поемах Тараса Шевченка «Катерина» і «Гайдамаки». Мета цієї статті – здійснити лінгвістичний аналіз назв осіб.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Широке ідейно-тематичне спрямування зазначених поем зумовило використання різних груп лексики, серед яких помітне місце займають назви осіб. Ці назви, з одного боку, номенують особу, а з іншого – дають їй оцінку, виражають певне ставлення до неї. Виявлені у процесі дослідження назви осіб нерідко містять елемент оцінки у своєму прямому значенні (*вороги, дурень, сирота, безбатченко, покритка, сіромаха* та ін.) або реалізуються у структурі полісемічних слів (*голуб, орел, серце, сокіл, квітка, цвіт* та ін. стосовно особи), або оцінність їх виражається за допомогою суфіксів (*батечко, братик, бабусенька, друженьки, шляхтяночка, москалик, цокотухи* та ін.). Зауважимо, що важливу роль ще відіграє контекст, зокрема поєднання іменників-назв осіб з емоційно забарвленими прикметниками, займенниками, дієсловами тощо («*Пекло гайдамаки ляхам оддадуть*») *[Кобзар (Гайдамаки)1998: 64]*. У мовній канві вказаних поем представлені різні групи іменників на означення номінації осіб. Вони характеризуються різноманітним лексичним наповненням, однак назагал охоплюють значний пласт іменникової лексики. Фактичний матеріал дозволяє виокремити 5 груп:

1. ЛСГ на означення родинних стосунків (*батько, тато, мати, баба, дід, внук, байстрюк, брат, сестра, дочка, син, дитина, діти, невістка, ненька, свекруха*). З-поміж цих одиниць частотністю використання вирізняється слово *батько* і його синонім *тато*. Лексема *батько* нерідко поєднується зі словами позитивної семантики, зокрема дієсловом *благослови*, прикметниками *щирий*, *старий* та ін. і таким чином нейтральна назва отримує емоційне забарвлення – любов, повагу, співчуття. Пор.: *Благослови, – кажуть, – **батьку**, / Поки маєм силу… / Єсть у мене **щирий батько** / (Рідного немає)… [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 56]; Сидить **батько** кінець стола, / На руки схилився… / Тяжко зажурився [Кобзар (Катерина) 1998: 33]*.

Зауважимо, що у поемі «Гайдамаки» лексема *батько* вживається стосовно старшого за віком чоловіка або частіше стосовно старшого за званням (напр., Максима Залізняка), якого люблять і беззаперечно слухають гайдамаки. Нейтральна за семантикою лексема *діти* у сполученні з означенням *пекельнії* демонструє негативну оцінку, вказує на зневагу. Напр.: *Дивіться, що роблять у титаря в хаті* / ***Пекельнії діти*** *[Кобзар (Гайдамаки) 1998: 63]*.

Як бачимо, у цьому контексті слово *діти* вживається на означення молодшого покоління, яке мучить, убиває старших людей.

2. ЛСГ на означення назв осіб за статтю і внутрішніми якостями, за певними відносинами (*господиня, господарі, дівчата, дівчина, молодиця, пані, півпарубок, сусід, титарівна, черниця*).

Нейтральне за лексичним значенням слово *дівчата* у певному контексті отримує позитивне забарвлення, виражаючи захоплення. Пор., напр.:

… ***а дівчата!***

Землі козацької краса [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 69].

Лексема *жінки* у поетичних текстах Т. Шевченка також позитивно конотована: викликає радість, захоплення їхньою войовничістю, напр.: ***Жінки*** *навіть з рогачами* / *Пішли в гайдамаки [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 74]*.

3. ЛСГ на означення осіб за соціальним, військовим та релігійним станом (*гетьман, гайдамака, диякон, запорожець, есавул, єзуїта, католик, конфедерати, козак, король, кошовий, ксьондз, магнати, московка, мученик, наймит, отаман, пан, підпанок, покритка, полковник, попихач, попи, сирота, сіромаха, сотник, старець, старшина, султан, титар, шляхтич*). Напр.:

Покриткою стала*…*

Покриткою*… Який сором! [Кобзар (Катерина) 1998: 59]*.

За Тлумачним словником, *покритка* – це «дівчина, яка народила позашлюбну дитину» *[СТСУ 2006: 697]*.

Інші рядки поеми «Гайдамаки» засвідчують 4 назви осіб. Пор., напр.: *А тим часом* / *Пишними рядами* / *Виступають* ***отамани*** / ***Сотники з панами*** / ***І гетьмани –*** *всі в золоті [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 59]*. Назви осіб у цьому контексті вжиті у формі множини, що вказує на значну

кількість. Їх оцінність зумовлена словосполученням *«пишними рядами»*, у якому закладене позитивне забарвлення – гордість за минулу славу, за звитягу запорожців.

З-поміж указаних одиниць частотою вживання відзначаються назви *сирота*, *пани*. Лексема *сирота* нерідко поєднується з означеннями-повторами, які підсилюють її семантику, та означенням *багатий (душею)* – «*Сирота Ярема, сирота убогий*», «*Отакий-то мій Ярема, Сирота багатий*» *[Кобзар (Гайдамаки) 1998: 59]*. Ще одним підсиленням слова *сирота* виступають антоніми *убогий – багатий.* У цьому контексті одиниця *сирота* позитивно забарвлена і викликає у читача співчуття та водночас гордість за відвагу, сміливість Яреми. Дорогий і близький Ярема самому поетові.

Лексеми *пан, пани* у певному контексті у Т. Шевченка мають здебільшого негативно оцінний характер і виступають з іронічним, зневажливим забарвленням. Напр.: *А* ***пан*** *глянув… одвернувся… / Пізнав препоганий [Кобзар (Катерина) 1998: 40]; Оксано, Оксано! / Де ти, де ти!.. / Може, гине,… / …умирає, / Або* ***в пана у кайданах*** */ У склепу конає [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 74]*.

Водночас лексема *пан* уживається і в позитивному значенні, виражаючи повагу в ставленні до старшої особи за віком, за станом, особливо у звертаннях. Напр.: *Залізняк гукає: «Чуєш, хлопче? Ходи сюди! / Не бійсь, не злякаю/». //»Не боюся!» Знявши шапку, став… / Я,* ***пане****, з Вільшани [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 73]*.

4. ЛСГ на означення осіб за національністю та народністю (*волох, жид, лях, молдаванин, москаль, слов'яни, татари*). Напр.: *Ой* ***волохи, волохи,*** */ Вас осталося трохи. / І ви,* ***молдавани****, / Тепер ви* ***не пани****; / Ваші господарі – / Наймити* ***татарам*** *[Кобзар (Гайдамаки) 1998: 65]*.

У мовній канві поеми «Гайдамаки» ці назви можуть мати і позитивно оцінне і негативно оцінне забарвлення. У цитованих рядках назви осіб за національністю (*волохи*, *молдавани*) конотовані позитивним забарвленням і викликають співчуття. А слово *татари* тут саме завдяки поєднанню з іменником *наймити* є негативно оцінним, указує на зневагу.

5. ЛСГ на означення осіб за діяльністю (*бояри, ворожка, карбівничий, кобзар, лісничий, міхоноша, посланець, пряха,*

світилки, старости, чоботар, чумак, шинкар, школярі). Напр.: *Що, весілля, доню моя? / А де ж твоя пара? / Де* ***світилки*** *з друженьками, /* ***Старости, бояре****? [Кобзар (Катерина) 1998: 33].*

Засвідчені мовні одиниці поза контекстом не є оцінними, проте у поетичних рядках вони позитивно конотовані, оскільки викликають у читача співчуття до ситуації, у якій опинилася Катерина та її батьки.

У поетичній мові аналізованих поем помітне місце займають власне оцінні лексеми на означення назв осіб. Оцінні номінації передають почуття людини, особливості її світосприймання. Вдале використання їх робить поетичну мову емоційно насиченою, сприяє ліричному тону.

У творчості Тараса Шевченка переважають поеми з гострими життєвими, нерідко трагічними конфліктами. До них належать і розглядувані нами поеми «Катерина» і «Гайдамаки». Проте попри це у мовній канві поем засвідчено чимало назв осіб з позитивним забарвленням. Як зазначають дослідники, такі номінації несуть емоційну інформацію, а також виражають почуття ласки, пестливості, симпатії, співчуття *[Городенська, Кравченко 1981: 8].*

Позитивно оцінні лексеми на означення осіб становлять похідні одиниці з суфіксами здрібнілості-пестливості. Серед них найбільш яскраво представлені назви за родинними стосунками (*бабуся, бабусенька, батечко, дитя, дітки, доня, матінка, синочок, братик, братці, дідусь*). Напр.:

Доню *моя, доню моя!*
Дитя *моє любе! [Кобзар (Катерина) 1998: 33];*
Прости мені, мій ***батечку****,*
Що я наробила! [Кобзар (Катерина) 1998: 34];
Вибачай, ***дідусю****, – / Нехай мають: а я поки*
До своїх вернуся [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 88].

У поетичній мові аналізованих поем вжито усього три позитивно оцінні лексеми, які є назвами людей за діяльністю (*друженьки, рибалонька, чумаченьки*). Напр.: *Пливе човен, води повен, / Ніхто не спиняє, / Кому спинить –* ***рибалоньки*** */ На світі немає [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 89].*

Незначну групу становлять позитивно оцінні назви осіб за соціальним станом (*вдовиця-молодиця, козаченько, сиротина,*

сердега, старченя, старець), напр.: *А де в Волох? Заспівай лиш / Нам, старий Кобзарю!.. / Про* ***вдовицю-молодицю,*** */ Як вона журилась [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 78]*. Із позитивно оцінним значенням виступають поодинокі лексеми на означення осіб за віком, за народженням (*панночка, хлоп'ята, хлопчик*), напр.:

Питається ***у хлопчика****:*

«Що, титаря вбили?» [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 75];

«Ну, Галайдо, / Поїдеш гуляти./

Найдеш долю… А не найдеш… / Рушайте, хлоп'ята» [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 73].

У поемах Тараса Шевченка трапляються назви, що характеризують людину за зовнішніми ознаками, внутрішніми якостями. Нами помічено, що поет акцентує увагу на зовнішньому вигляді дівчат. Для цього автор використовує субстантивований прикметник *чорнобривий*. У поетичному тексті він здебільшого має позитивне забарвлення, напр.:

Кохайтеся, ***чорнобриві****,*

Та не з москалями… [Кобзар (Катерина) 1998: 30].

Поет вживає позитивно оцінні субстантивовані прикметники *сердешная*, *любі*, у яких вкладене почуття любові, співчутливе ставлення до Катерини, до українських дівчат (*Довго, довго,* ***сердешная****, Все йшла та питала; Шануйтеся ж,* ***любі****, в недобру годину, щоб не довелося москаля шукать*) *[Кобзар (Катерина) 1998: 37]*.

Виявлені позитивно оцінні назви осіб мають різне модифікаційне значення. Це деривати, утворені за допомогою емоційно-експресивних суфіксів: *-к-, -ик-, -ок-, -очок, -чик, -ечк-, -еньк-, -усь-, -ат-, -ен(я), -ц(і)*. Представлені зменшено-пестливі похідні одиниці з указаними суфіксами виражають значення пестливості з відтінком любові, симпатії, співчуття, демонструють ласку, ніжність. В аналізованих поемах Тараса Шевченка знаходимо непохідні й похідні лексеми, в яких позитивна оцінка закладена у семантиці самого слова. Це стосується таких одиниць, як-от: *друг*, *каліка*, *неборак, небога, сердега*. Усі ці лексеми маніфестують співчутливе ставлення поета до бідної верстви населення чи до тих, хто зазнав знущань, поневірянь або загинув, борючись за волю України, помер на чужині. Напр.: *Залізняк заплакав / Вперше зроду; сльози не втер, / Умер* ***неборака****. / Нудьга*

його задавила / На чужому полі, / В чужу землю положила… [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 88].

Позитивна оцінка відчувається і у полісемічних словах (*голуб, голубонька, голубчики, лебедики, рибка, орел, пташка, сокіл, серце, цвіт*). Пор. у контекстах: *Доню моя, доню моя! / **Цвіте** мій рожевий! [Кобзар (Катерина) 1998: 33]; Москалики! Голубчики! / Візьміть за собою; / Не цурайтесь, **лебедики**… [Кобзар (Катерина) 1998: 39]; Прости мені, мій **голубе**, / Мій **соколе** милий [Кобзар (Катерина) 1998: 34]*.

Зазначені мовні одиниці вжиті у переносному значенні і стосуються батька, дівчини, доньки, коханого та інших осіб. З-поміж них вирізняються лексеми *орел, сокіл,* що символізують «сильну, мужню людину» *[СУМ V: 743],* та ласкаве називання «юнака, чоловіка при звертанні» *[СУМ 1970–1980 (V): 438]*. Напр.: *На ґвалт України / Орли налетіли… [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 64]; А Оксана, як голубка… / Головоньку схилить, / Серце моє, доле моя! / Соколе мій милий! [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 63]*.

У поемах «Катерина» та «Гайдамаки» функціонують лексеми з негативним забарвленням. До них належать такі одиниці, семантика яких має негативне значення: *бевзь, бестія, дурень, людоїди, паскуда, пес, недолюди, погань, ледащо, свиня, шельма.* Напр.: *«Ламайте двері, поки вийде / Старий **паскуда**» [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 59]; «…Що? Скажеш, **шельмо**?.. і не стогне! / Завзята **бестія**!» [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 63]*.

Серед них трапляється розмовна лексика, зокрема *бевзь*. – «Про нерозумну людину» *[СТСУ 2006: 52];* лайлива (*бестія.* лайл. «Про лиху, хитру людину, бешкетника, крутія і т.ін.» *[СУМ 1970–1980 (I) : 163]*); у переносному значенні (*пес* – перен., зневажл. «Погана, негідна людина, яка своїми вчинками викликає осуд, обурення») *[СТСУ 2006: 655]; людоїди* – перен. «Про надзвичайно жорстоку людину, схильну до насильства, вбивства» *[СУМ 1970–1980 (V) : 594],* зневажлива (*недолюд* – «Жорстока людина») *[СУМ 1970–1980 (V) : 294]*. Зазначимо, що негативно забарвлені мовні одиниці частіше вживаються у поемі «Гайдамаки». Це зумовлене й самим змістом та ідейним спрямуванням.

У мові аналізованих поем нерідко іменники з демінутивними суфіксами набувають негативного забарвлення, яке поєднує у собі різні негативні емоції. До таких належать слова, що

вказують на негативні риси характеру, вчинки людини, її поведінку і виражають зневажливе ставлення до неї, викликають осуд (*вороженьки, жіночки*). Напр.: *А тимчасом* ***вороженьки*** / *Чинять свою волю,* / *Кують речі недобрії [Кобзар (Катерина) 1998: 33]* або

А ***жіночки*** *лихо дзвонять [Кобзар (Катерина) 1998: 32].*

Слово *москалики* у поемі «Катерина» у певному контексті також отримує негативне забарвлення. Пор., напр.: *Іде Катря, шкандибає;* / *Дивиться – щось мріє…* / *Либонь, ідуть* ***москалики****… [Кобзар (Катерина) 1998: 37].*

Отже, негативно оцінними є також мовні одиниці з суфіксами зменшеності-пестливості *-еньк-, -ик-, -очк-, -к-* (*«Найдеш собі* ***шляхтяночку****, Забудеш Оксану»* *[Кобзар (Гайдамаки) 1998: 62];* ***ляшків-панків*** *частувать [Кобзар (Гайдамаки) 1998: 68].*

Зазвичай при такому вираженні негативної оцінки здебільшого є лексичне значення твірного слова, однак нерідко саме суфіксальні деривати і контекст демонструють негативне забарвлення.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Назагал поет послідовний у своїх симпатіях і антипатіях. Він співчуває простим людям, Катерині, зневажає, засуджує панків, підпанків – усіх тих, хто гнобить, нищить український народ. Ліричний тон поем уперемішку з обурливою іронією, осудом характеризує ці почуття приязні чи неприязні. Дослідники зазначають, що «у народних піснях у назвах людей за родинними стосунками переважає пестливе забарвлення, а в назвах осіб на позначення ворогів українського народу є здебільшого негативно оцінне забарвлення» *[Вільчинська 1999: 50]*. Це ж стосується і Шевченкових творів. У них позначається народнопісенна традиція.

Мовні одиниці емоційно-експресивного забарвлення з суфіксами збільшеності-згрубілості трапляються у поемах рідко. Нами виявлено лише дві одиниці (*жидюга*, *цокотухи*). Лексема *цокотухи* саме у сполученні з оцінними словами отримує негативну конотацію. Пор.: *Бодай же вас,* ***цокотухи****, / Та злидні побили… [Кобзар (Катерина) 1998: 32].*

Назви осіб у різному контексті набувають різного емоційного забарвлення. Нерідко нейтральна за семантикою мовна одиниця у поетичній мові Тараса Шевченка увиразнюється, стає негативно оцінною у поєднанні з іншими словами. Так, негативну

оцінку підсилюють означення у словосполученнях *жид поганий, собача шкура, чортів син, стара собака, скажені собаки, свиняче ухо.*

Здійснені спостереження мовних одиниць на означення назв осіб на матеріалі поем Т. Шевченка «Катерина» та «Гайдамаки», дозволяють усвідомити силу таланту великого Кобзаря, який так співчутливо, з любов'ю і застереженням змалював долю простої дівчини-селянки, з обуренням, осудом – панівну верхівку, із захопленням – сироту Ярему. У цьому Тарас Шевченко – неабиякий майстер слова, прихильник і захисник бідних, відважних, чесних і скривджених людей та ненависник панів, підпанків й усіх тих, хто потоптав дівочу честь, хто гнобить український народ.

Література:

Вільчинська 1999: Вільчинська Т. П. Оцінні назви осіб із суфіксами суб'єктивної оцінки в українських народних піснях, записаних В. Гнатюком // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. – Тернопіль: Збруч, 1999. – С. 46–51; *Городенська, Кравченко 1981:* Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). – К.: Наукова думка, 1981. –198 с.; *Єрмоленко 2007:* Єрмоленко С. Мова і мовознавчий світогляд. – К.: Наукова думка, 1981. – 443 с.; *Культура слова 1989:* Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 37. – К.: Наукова думка, 1989. – 98 с.; *СУМ 1970–1980:* Словник української мови: [в 11-ти т.]. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1970. – 550 с.; т. 5 – К.: Наукова думка, 1974. – 689 с.; *СТСУМ 2006:* Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. доктора філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків: ВД «Школа», 2006. – 1008 с.; *Кобзар 1998:* Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Веселка, 1998. – 486 с.